

Vadász Sándor

Francia eszme német termőtalajon A gobinizmus

Joseph Arthur de Gobineau gróf (1816 – 1882) francia diplomata és író, akit a lexikonok és a 19. század eszmetörténetét taglaló kézikönyvek, legfőképpen pedig életrajzainak tanúsága szerint szépíróként és utazóként is számon tartanak. Egyetlen példával kívánom érzékeltetni ezt a jelentős szerepet, amelyet szépirodalmi alkotásai játszottak németországi ismertségének megalapozásában. A *La Renaissance* című német nyelvű kiadása (1891-1892) kapcsán arról olvashatunk, hogy ez valóságos diadalmenet volt: 12 fordító, 17 kiadó, 30 kiadás és több mint százezer példány 1941-ig!¹ Mindazonáltal az utókor az egyetemes eszmetörténet folyamatában jelölte ki a helyét. Joggal. Különböző területeken elért részsikerei ellenére fő művének úgy tűnik, végérvényesen az emberi fajok közti egyenlőtlen-ségről írott esszéje számít, amelyik *Essai sur l'inégalité des Races humaines* címmel jelent meg 1853-1855-ben. Mivel nem a gobineau-i oeuvre bemutatása a célom, e helyütt csupán egy lényeges történeti összefüggésre kívánok kitérni, valamint néhány kísérőjelenséget megvilágítani. Gobineau gondolatai nem közvetlenül, hanem időben és térben eltolódva, követői által hatottak. Houston Stewart Chamberlain (1855-1927) az első, aki a század végén, 1899-ben jelentette meg a *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts* című könyvét. E sor végén a német fasizmus ideológusa, Alfred Rosenberg (1893-1946) áll, aki 1930-ban publikálta a *Der Mythos des 20. Jahrhunderts* című fajelméletét.

Manapság már közhelyessé vált az a megállapítás, hogy kontinuitás mutatható ki a felsoroltak között és Gobineau-t tekintik a rasszizmus előfutárának, aki a stafétabotot Chamberlain-nak adta át. Ő átvette elődjétől a „fajkeveredés” káros következményeinek az elítélését, a „fajtisztaság” fogalmát, azonban Gobineau-tól eltérően már nem az árja „faj”, hanem a germánok felsőbbrendűségét hirdette. Ezt az egész okfejtést később Rosenberg teljesítette ki, azonban az ő szerepét a holokauszt eszméjének kidolgozásában és gyakorlati megvalósításában nyilvánvalóan szükségtelen itt taglalni.

A fajelmélet kontinuus fejlődésének kidomborítása azonban semmiképpen sem jelentheti azt, hogy elmoszuk a különbséget a kontinuitás és a linearitás között. Téved az, aki a matematika levezetések mintájára valamiféle egyenes vonalú előrehaladást feltételez. Egyetlen példával, Chamberlain fellépésével szeretném bizonyítani, hogy az „utódok” kritikusan viszonyultak Gobineau elméleti teljesítményéhez. Művében, a *Grundlagen*ben kárhoztatta hibás módszerét. Szerinte vakond

¹ Vö. Arthur de Gobineau *cent ans après*, Paris, 1990. 16. Br. HUISMAN: *Histoire de la littérature française*, Paris, 1966. 103. 115. Kuriózumként megemlíthető még a *Renaissance* magyar nyelvű fordítása (SZÉKELY István) 1904-ben.

módjára belefúrta magát a sötét földbe s onnan, belülről magyarázta a virágok mi-neműségét, tekintet nélkül arra, hogy a rózsa és a bogáncs egymás mellett nőttek.²

Figyelembe kell venni továbbá Gobineau és Chamberlain érdekellentétét is, amely a németországi fellépésük időbeli egybeeséséből fakadt. Az angol gondolkodó könyve 1899-ben, tehát a század legvégén került a könyvesboltokba, amikor az 1880-1890-es években kibontakozott és felvirágozott gobinizmussal kellett rivalizálnia. Jól ismert jelenség ez a politikatörténetből is, amikor két irányzat ugyanannak a társadalmi bázisnak a megnyerésére törekszik.

A témakör belső összefüggéseinek jobb megértése végett szükséges rámutatni néhány tényező jelentőségére, amelyek látszólag periférikusak, valójában lényegi mondanivalót hordoznak. Gobineau előkelő családból származott, amelynek vagyona lehetővé tette számára a nagy utazásokat, műveltségének állandó gyarapítását. Választott pályája, a diplomáciai szolgálat kiváló iskola volt a számára, és elsősorban teheráni és Rio de Janeiró-i állomáshelyei járultak hozzá a nem fehér bőrű lakosság megismeréséhez, de ugyanez a hatás érvényesült, amikor beutazta a Perzsa-öböl vidékét, Egyiptomot és a cári Oroszországot.

Harmadik diplomáciai megbízása a hallatlanul vegyes összetételű lakossággal bíró Brazíliába vezette 1869-ben, ahol olyan bonyolult társadalmi és politikai problémákkal kellett konfrontálódnia, mint a rabszolgaság (csak 1888-ban törlik el), a demográfiai növekedés és egy fiatal nemzet gazdasági talpra állása. Látóköre rendkívül kitágult. Mindenekelőtt és mindenkifelett azt kellett megértenie és nolens volens elfogadnia, hogy ebben a kevert fajú országban a bőr színe társadalmi tényezővé lett. A francia gróf hallatlan gondolati és érzelmi gazdagodáson ment keresztül, ezért sem tekinthető véletlennek, hogy diplomáciai karrierjének pont erről a szakaszáról készült monográfia.³

Van még egy olyan összetevője ennek a kérdéskomplexumnak, amelyről ezidáig nem ejtettünk szót. Ez pedig nem más, mint a tudományos-kulturális tevékenység individuális jellege az *Esszé* megjelenésének időszakában, vagyis a 19. század közepén. Ez esetünkben azt jelenti, hogy Gobineau saját egyéni érdeklődését követve tett különböző felfedező utakat, kutatásokat végzett anélkül, hogy eredményeit át akarta volna ültetni a gyakorlatba. Inkább megfigyelő volt, mint a cselekvés megszállottja. Ezt a rokonszenves attitűdöt persze anyagi függetlensége tette lehetővé, a megélhetés kényszerétől mentesen vizsgálódhatott. Konkrét művek említése nélkül, inkább csak jelzésszerűen utalok arra, hogy jó néhány mai kutató kifejezetten rokonszenvezik ezzel a tulajdonságával, hangsúlyozva, hogy nem akarta mindenáron megvalósítani az elveit, megváltani a világot. (E helyütt lehetetlen nem gondolni a 20. század tragikus tapasztalatainak taszító hatására.)

Térjünk most vissza kiindulópontunkhoz, fő művének, az *Essai*-nek 1853-as megjelenéséhez. Az eszmetörténet művelőinek zöme által a modern rasszizmus összövegének („*Urtext*”) tartott írásmű napvilágra kerülése semmilyen visszhangot

² H. St. CHAMBERLAIN: *Die Grundlagen des XIX. Jahrhunderts*. München, 1907. 881.

³ J.-Fr. de RAYMOND: *Arthur de Gobineau et le Bresil. Correspondance diplomatique 1869-1870*. Grenoble, 1990.

nem váltott ki és ez az állapot sokáig tartott, lényegében évtizedeken át a hallgatás csendje lengte körül. Ez a vitathatatlan tény nyilvánvalóan magyarázatra szorul. Az alábbiakban röviden összefoglalom, némileg iskolás módon, a második francia császárság (1852-1870) történetének alapvető kérdéseit, hogy eljuthassunk a kívánt következtetés levonásához.

A levert 1848-1849-es forradalom utáni belpolitikai helyzetet a gazdasági prosperitás határozta meg. Ez tette lehetővé III. Napóleon számára a rendszer valamennyi ellenségének a kiiktatását, s az 1850-es években lényegében nem volt ellenzék Franciaországban. Ez utóbbi csak az 1857-es gazdasági válság hatására jött újra mozgásba.

A felvirágzás tényei címszavakban: Párizs modernizálása, aminek eredményeképpen a „világ fővárosa” kívánt lenni: általában a kultúra, különösképpen a festészet konjunktúrája („A festők Mekkája.”). A belső sikereket megszilárdították az ország katonai győzelmei (krimi háború 1853-1856), a párizsi békeszerződés tető alá hozása, amelyek Franciaországot a kontinens vezető hatalmává tették. Szintén közismert az a tézis, hogy egy bonapartista rendszer nem lehet meg területi hódítások nélkül, amint ezt a Nagy Napóleon példája bizonyítja. Hosszú korszakokon át a V. Hugó által megrajzolt „Kis Napóleon,” kép uralta mind a történetírást, mind pedig az erre épülő iskolai történelemtanítást. A jelenkor francia történetírása azonban jelentősen átalakította ezt a negatív értelmezést oly módon, hogy előtérbe állította III. Napóleon területnyereségét az 1859-es háborúban (Savoya és Nizza).

Ilyenek voltak a franciaországi közállapotok, amikor minden a franciák nemzet-tudatát meghatározó „gloire” jegyében zajlott le. És ebbe a közegbe akart behatolni egy addig ismeretlen gróf, akinek a témaválasztása igencsak messze esett az olvasóközönség érdeklődésétől, ízlésétől. Ráadásul Dél Kelet-Ázsia gyarmatosítására, amely valószínűleg felébresztette a kíváncsiságot a lakosság széles tömegeiben is, csak az 1880-as években került sor, s ez a korszak már a harmadik köztársaság részét képezi. Franciaország tehát akkor, amikor az *Esszé* megjelent, nem volt vevő erre a szellemi termékre. Szerzője, ez a különös ember, akiről a franciák még a 20. században sem tudták pontosan, hová tegyék, meg fogja kapni a hazájától az elégtételt, de nagyon későn, az 1930-as években.⁴ (Erre a kérdésre még visszatérek.)

A hazai fiaskó után a Gobineau-ügy - ha ilyenről egyáltalán beszélhetünk - folytatására a Rajna túlsó partján, Németországban került sor. A váltás - nevezzük így lényege abban állt, hogy elterjedtek és meg is gyökereztek a szomszédos országban, sőt mi több, egy mozgalmat indukáltak, amely széles értelmiségi bázison nyugodott, s amely a „gobinizmus” megszületéséhez vezetett. Mennyiségileg is jelentős német nyelvű irodalom⁵ bizonyítja ennek a mozgalomnak az életerejét. A né-

⁴ Ld. *Arthur de Gobineau cent ans...* 217-218.

⁵ A „Német Gobineau -ra” vonatkozó terjedelmes irodalomból e helyütt csak szemelgetni lehet. G. DESCHNER: *Gobineau und Deutschland*. Erlangen, 1968. L. SCHEMANN: *Gobineau Rassenwerk: Aktenstücke und Betrachtungen zur Geschichte und Kritik des „Essai sur l'inégalité des Races humaines”*, Stuttgart, 1910. Uő.: *Die Rassenfragen im Schrifttum der Neuzeit*. München, 1931.

metországi történések kulcsfigurája vitathatatlanul Ludwig Schemann volt, aki a szakirodalomban Gobineau fő német agitátoraként, „*promoteur*”-eként(?) szerepel (1852-1938). Kölni kisiparos fia volt, Heidelbergben, Berlinben és Bonnban járt egyetemre. Franciául, latinul és valamennyit héberül tanult. Richard és Cosima Wagner szűk baráti köréhez tartozott, s a zeneszerző ismertette meg Gobineau-val 1882-ben. Maradandó tette volt Gobineau írásos hagyatékának, pontosabban a vele való rendelkezés jogának megszerzése. A kéziratokból, levelezésből, könyvek-ből és műtárgyakból álló gyűjteményt az ő rábeszélésére vásárolta meg a strasbourgi egyetemi könyvtár. Schemann legjelentősebb érdemének az egész németországi tevékenység szervezeti bázisát képező Gobineau-Vereinigung (Société Gobineau) megalapítását tarthatjuk 1894 februárjában. Egészen 1920-ig ő töltötte be az elnöki tiszteket. Számos más kezdeményezésével is jelentős érdemeket szerzett ezekben a körökben. Lefordította példaképének *Ázsiai Novelláit* (1893), a *Renaissance*-t (1899) és az *Essai*-t (1900). Ez utóbbi három kiadást is megért. Egy antológiát is összeállított az írásaiból.

A fentebb vázolt folyamat természetesen nem légtüres térben ment végbe, ennélfogva számításba kell venni az egyre fokozódó nemzeti gyűlölködés káros következményeit. A francia-német ellenségeskedés persze nem volt újkeletű, azonban a két ország vetélkedése és legfőképpen az 1870-1871-es francia-porosz háború új tápot adott a régi gyűlölködésnek. A revánsra, azaz Elzász-Lotaringia visszavételére készülő Franciaországban javában folyt a „*boche*”-ozás, de a másik, a német oldal sem fogyott ki a franciák rágalmazásából. Szűkebben értelmezett témánkhoz visszatérve, egyetlen idézettel kívánom érzékeltetni, hogy milyen helyzettel kellett megküzdenie Schemannak. „*Mindenesetre ha sikerült olyan lépést tennie, amellyel növelte Gobineau németországi tekintélyét, Wagner árnyékában, ártott magának Franciaországban, egy olyan korban, amikor az ellenségeskedés szelleme uralkodott a két ország között.*”⁶

Nem kevesen voltak olyanok, akiknek egyáltalán nem tetszett a Schemann-féle egyesületek elszaporodása, mivel azzal vádolták meg őket, hogy az ellenséges politikai propaganda szolgálatába állítják Gobineau írásait. Ennek kapcsán rá kell mutatni arra, hogy bár a hatások-kölcsönhatások vizsgálata önmagában véve is sok fejtörést okoz az utókor történéisének, maga Schemann is fokozta a nehézségeket oly módon, hogy legendákat és a fantázia birodalmába tartozó elképzeléseket is beillesztett érvrendszerébe. Gobineau személyiségjegyeit vizsgálva arra a következtetésre jutott, hogy „*kettős természetet (Doppelnatur/ hordozott magában, amely képessé tette őt arra, hogy a legmagasabb rendű szellemi javakat közvetítse születési és választott hazája között. Egyenlő arányban birtokolta a fantázia francia mozgékonyosságát, a pezsgő elevenséget, a problémák gyors felfogását és intuitív átvilágítását: a másik oldalon a német mélység és bensőségesség áll.*” A továbbiakban azt fejtegette, hogy jóllehet sokan vitatták, a germán vér jelenvalóságát, „*számára a normann leszármazás hitcikkely*”. Schemann ugyanakkor nem tagadta

⁶ L. SCHEMANN: *Gobineau und die deutsche Kultur*. Lipsce, 1910. 5.

a francia környezet hatását és idézte a Gobineau-t jól ismerő A. Sorel véleményét, aki őt „*mint az ófrancia nemesember kiválasztott típusát jellemezte*”. Végezetül arra a következtetésre jutott, hogy a német szellem kiválóságai (Wagner és mások) és Gobineau közt lényegi rokonság („*Wesensverwandschaft*”), testi és értelmi vérrokonság („*Blutsverwandschaft*”) mutatható ki. Nagy elégtétel volt számára, hogy „*a németek a legjobb úton vannak ahhoz, hogy Gobineau-t besorolják kedvenceik közé. Ezzel szemben Franciaországban igen mérsékelten halad előre az elfogadása*”.⁷

Művének függelékében Schemann részletesen ismerteti a Gobineau-Vereinigung addigi működését. A tagság zöme német, de kevés franciát is találni közöttük. A szervezet életében az első fellendülés Wagner idejében, az ő támogatásával köszöntött be, akinek a felesége modernebb időkben az 1. számú tagsági könyv birtokosa lett volna. A „*mi német mozgalmunk*” kifejezést használva, a szerző azt emelte ki, hogy legfontosabb szervezeteik vagy korporatív alapon csatlakoztak, vagy pedig elnökségeik kollektíve beléptek a szóban forgó organizációba. A közös cél elérését főként propagandával, esetenként jelentős összegekkel is elősegítették.

Külön csoportot képeztek a szervezeten belül Délnyugat-Németország katolikusai. Feltűnően nagy az egyetemi oktatók aránya, de nem feledkezett meg Schemann a közép-és alsófokú iskolák tanáraitól sem, továbbá tényleges súlyuknak megfelelően méltatta a katonatisztek, orvosok, jogászok és a közigazgatásban dolgozó tisztviselők tevékenységét. Természetesen nem maradhattak ki a felsorolásból a német nők sem.

Két nevezetes évfordulót is ünnepeltek a századfordulón: 1898-ban a halálára, 1906-ban pedig 90. születésnapjára emlékeztek. Nem tűnik üres dicsekvésnek az az állításuk, hogy azt teremtettek névadójuknak, ami életében hiányzott, egy „*szellemi hazát*”.

Van ennek a témának egy szerintem igen érdekes magyar vonatkozása is. Belelapoztam a Révai-Lexikon megfelelő kötetébe és meglepődve olvastam a következő értékelést Gobineau nevénél. „*Kultusza újabb időben különösen fellendült eszméi terjesztésére Németországban külön G.-Vereinigung alakult.*”⁸ Ez nem kevesebbet jelent mint azt, hogy nálunk is felfigyeltek - bizonyára egyes értelmiségiek - a fentebb vázolt térhódításra. Mellesleg Révai felsorolja a műveit is. Ez is azt bizonyítja, hogy Gobineau-tól eljutottunk a gobinizmusig.

1934 februárjában egy évvel a díszes ceremónia után, amelyre Párizs ősi egyetemének, a Sorbonne-nak sokak által ismert hatalmas előadótermében, a Grand Amphiban került sor, a *La Nouvelle Revue française* különszámot jelentetett meg „*Gobineau et le Gobinisme*” címmel. A gobinizmus és a modern politika kapcsolatáról értekeztek olyan kiválóságok, mint Robert Dreyfus, Daniel Halévy, Jean Cocteau, Jean Prévost. Egy anekdota szerint Proust, miután elolvasta Gobineau „*arisztokratikusnak*” mondott, *Les Pléiades* című regényét, kijelentette beszélgetőpartnerének: „*Íme egy gobiniánus. Én csak órá gondolok*”. Ez az önvallomás nemcsak Proust sajátja volt, más ismert írók és gondolkodók is büszkén vállalták ezt a jelzőt.

⁷ Uo.7-8. 43. 143.

⁸ Révai Nagy Lexikona. VIII. Budapest, 1913. 591.

Igaz, háromnegyed évszázados késéssel, de az ünnepekt elnyerte méltó helyét a francia kultúrában, a gobinizmus pedig, mint fogalom polgárjogot nyert. Következők még egy dicsérő méltatás a *Le Monde* 1982. október 22-i számából, „*Mint íróknak szerintem a legnagyobbak: Saint-Simon, Diderot, Voltaire, Stendhal és Proust között van a helye. Olvasni, feltétlenül olvasni kell.*”⁹ A következő ilyen alkalomra 2016-ban kerül majd sor, születésének 200. évfordulóján.

E témának értelemszerűen két nagy dilemmája van. Az első: miért nem következett be Franciaországban – a 19. században - ennek az eszmének az integrációja? Jelen sorok szerzője úgy érzi, hogy erre a kardinális kérdésre erejéhez mérten igyekezett kielégítő választ adni, azonban ennek megítélése az olvasó joga feladata. A másik: miért lett importáru ez a gondolati rendszer Németországban a század második felében? Hogy egy régi, kedves magyar nyelvi formulával éljek, sok ága-boga van ennek: miért nem érték be az ízig-vérig német pángermanizmussal? Chamberlain koncepciójával? Vagy másik szélsőjobboldali eszmékkel? Sem a francia, sem a német nyelvű történeti irodalomban nem találkoztam határozott kérdésfeltevés-sel, még kevésbé a válaszadás szándékával. A megoldás tehát még várat magára. Talán 2016-ig?

⁹ *Arthur de Gobineau cent ans... 232.*